

بررسی ساختار سکونتگاه‌های روستایی در رابطه با عوامل مهم جغرافیایی در روستاهای آستارا

سیده صدیقه حسینی مهر*

استادیار گروه جغرافیای دانشگاه آزاد اسلامی واحد آستارا

چکیده

عوامل گوناگونی در انتخاب موقعیت، استقرار مکانی و تحولات سکونتگاه‌های روستایی دخالت دارند، که در بین عوامل طبیعی، زمین به عنوان زیستگاه انسان و بستر فعالیت‌های عمرانی در هر سرزمینی نقش بسزای را ایفاء می‌نمایند. استان گیلان با توجه به موقعیت جغرافیایی و شرایط آب و هوایی (بارش، رطوبت)، پوشش گیاهی (جنگل و مرتع)، کوه و دریا در فرایند تحولات مسکن روستایی تحت تأثیر زیادی قرار گرفته است و روند این تغییر و تحولات در مسکن روستایی شهرستان مرزی آستارا به عنوان شمال غربی ترین شهرستان استان گیلان انگیزه‌ی انجام این مطالعه شد. این تحقیق با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی و مطالعات کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی به استناد شکل‌های توپوگرافی ۱:۵۰۰۰۰ زمین شناسی ۱:۲۵۰۰۰۰ و ۱:۱۰۰۰۰۰ انجام شده است.

نتایج مطالعات نشان داد: به سبب ساز و کار عوامل و توان‌های محیط طبیعی شهرستان و چشم اندازه‌های زیبایی نظیر: سواحل دریا (روستاهای سبیلی، دربند، ویرمونی...) جلگه‌های سرسبز (روستاهای شیخ محله، هردشت، بی بی یانلو...) کوه پایه‌های نیمه جنگلی (روستاهای صیادلر، باسکم چال...) و نهایتاً آخرین سطوح ارتفاعی منطقه که جزء سحر انگیزترین مناطق کوهستانی جنگلی مرتعی شمال کشور می‌باشد (گردنه حیران، فندق پشته، آق مسجد...) و البته در کنار همه توان‌های طبیعی، هم جواری با کشور آذربایجان، تغییر و تحول زیادی در نوع مصالح و فرم معماری در مسکن روستایی آستارا صورت گرفته است. گوناگونی محیط جغرافیایی، فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی و تحولات اقتصادی و اجتماعی دو دهه‌ی اخیر سبب شده تا الگوی مسکن روستایی در آستارا متفاوت با دیگر نقاط کشور باشد.

واژگان کلیدی: عوامل جغرافیایی، روستا، تحول، مسکن، آستارا.

مقدمه

یکی از نیازهای اساسی انسان در طول تاریخ مسکن بوده است قرن‌های متمادی جوامع سنتی در مناطق مختلف، ایران مسکن خود را با توجه به محیط و شیوه معیشت خود بر پا می‌کرده‌اند. لذا نیاز به پناهگاه نیاز مادی و معنوی و فطری است، این نیاز در درون هر انسان وجود دارد و این خود محرکی برای ساختن خانه است، خانه اولین واحد جامعه و نخستین واحد سکونت انسان است که او را در برابر تمام ناامنی‌های طبیعی و انسانی حفظ می‌کند (بازن، ۱۳۶۷).

استان گیلان با توجه به موقعیت جغرافیایی و شرایط آب و هوایی تغییر و تحول زیادی را در روند تحولات مسکن روستایی داشته است. در این راستا در شهرستان مرزی آستارا، عوامل گوناگونی در انتخاب موقعیت و نحوه استقرار مکانی سکونتگاه‌های روستایی دخالت دارند که هم در نحوه زندگی و هم در ساختار اقتصادی،

* E-mail :shasanimehr@yahoo.com

اجتماعی، فرهنگی ساکنان آن تاثیر دارد. و نوع مصالح ساختمانی به کار برده شده در بناهای آن متفاوت با سایر نقاط ایران است. روند تحولات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در چند دهه اخیر به خصوص بعد از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی از یک طرف و گوناگونی بستر جغرافیایی از طرف دیگر تغییر مناسب در مسکن روستایی در شهرستان آستارا صورت گرفته است. این تحقیق در نظر دارد مسائل مختلف تحول مسکن روستایی را در شهرستان آستارا با توجه به جنبه‌های جغرافیایی مورد مطالعه قرار دهد، به این لحاظ مهمترین سؤال تحقیق عبارت است از: عوامل موثر جغرافیایی بر الگوی مسکن کدامند؟

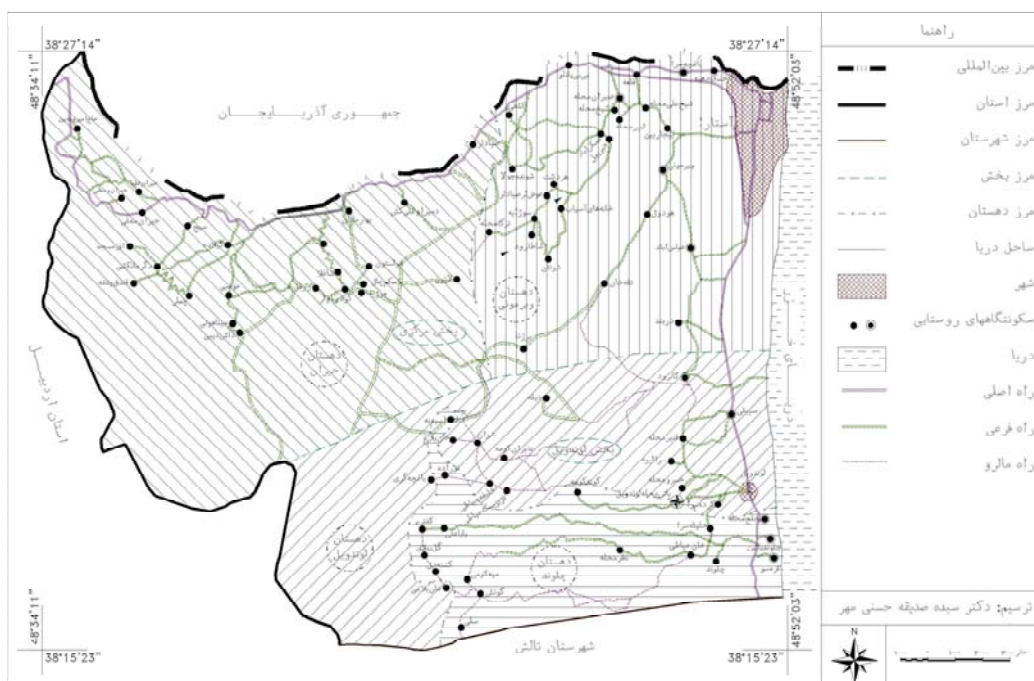
روش و مراحل تحقیق

روش تحقیق در این مقاله توصیفی - تحلیلی می‌باشد. نحوی گردآوری داده‌ها به صورت کتابخانه‌ای و مشاهدات میدانی بوده است، پس از جمع‌آوری اطلاعات اولیه توسط شکل‌های توپوگرافی، زمین‌شناسی، عکس‌های هوایی، تصاویر ماهواره‌ای، داده‌های مورد نیاز از متن شکل‌ها استخراج شد. همچنین جهت تهیه آمارهای جمعیتی و خدمات، به سازمان مدیریت و برنامه ریزی و برخی ادارات و سازمان‌های شهرستان آستارا و همچنین سایت‌های اینترنتی مراجعه کرده و جهت تحلیل داده‌ها از نرم افزار Excel و جهت ترسیم شکل‌ها از نرم افزار AutoCAD استفاده نمودیم. در مطالعات میدانی نیز به مصاحبه با برخی افراد کاردان پرداخته و از روش مشاهده نیز بهره گرفته شده‌است، بعد از دسته‌بندی و تجزیه تحلیل داده‌ها، گزارش اولیه تهیه شد.

موقعیت جغرافیایی شهرستان آستارا

شهرستان بندری آستارا به وسعت ۴۲۵/۳۸ کیلومتر مربع در استان گیلان قرار دارد. این شهرستان از شمال به جمهوری آذربایجان، از جنوب به شهرستان تالش، از شرق به دریای خزر و از غرب به کوهستان‌های تالش محدود می‌شود. این شهرستان دارای ۲ بخش به نام‌های مرکزی و لوندویل است. اولی، دهستان‌های حیران و ویرمونی و دومی دو دهستان به نام‌های لوندویل و چلونند را شامل می‌شود.

شهرهای تابعه آن نیز آستارا و لوندویل می‌باشد. دهستان‌های حیران و ویرمونی به ترتیب دارای ۲۵ و ۲۲ روستا و ۲ دهستان لوندویل و چلونند نیز به ترتیب دارای ۷ و ۱۳ روستا هستند. شهرستان آستارا بین ۲۳ ۱۵ ۳۸ تا ۱۴ ۲۷ ۳۸ عرض شمالی و ۱۱ ۳۴ ۴۸ تا ۰۳ ۵۲ ۴۸ طول شرقی از نصف النهار گرینویچ قرار گرفته است (فرهنگ آبادی‌های استان گیلان، ۱۳۸۵)، (شکل ۱).

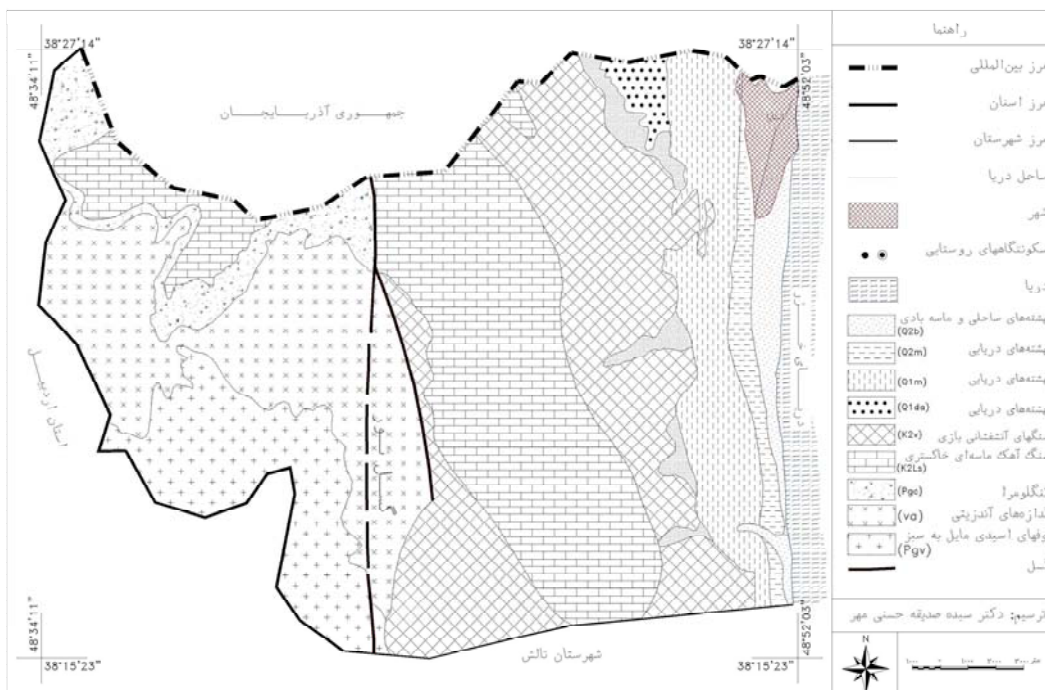
شکل ۱. تقسیمات سیاسی شهرستان آستارا

منبع: فرهنگ آبادی‌های استان گیلان؛ شکل ۱:۱۰۰۰۰۰؛ ۱۳۸۵.

ویژگی طبیعی محدوده تحقیق

جنس زمین در سیمای کالبدی و تحول مناطق روستایی بسیار موثر می‌باشد. روستایی بر خلاف شهری به معیشت و تولید بیشتر می‌اندیشد تا به رفاه و فراغت و تجمل. در مناطق کوهستانی به منظور پرهیز از صرف مصالح و انرژی یکی از اقدامات متداول انتخاب زمین‌های صخره‌ای و یا سخت برای خانه سازی است، در حالی که زمین‌های سست را که برای کشاورزی یا کاشت درختان مناسب هستند برای چنین فعالیت‌هایی در نظر می‌گیرند (زرگر، ۱۳۷۸).

زمین شناسی شهرستان آستارا نشان می‌دهد که در بخش شرقی شهرستان نهشته‌های دریایی دوران کواترنر قرار دارند. پس از آن سنگ‌های آتشفشانی بازی و سنگ آهک ماسه‌ای رخنمون کرده است. این سنگ‌های بازی به همراه کنگلومرا در بخش شمالی شهرستان نیز مشاهده می‌شود. در غرب شهرستان نیز گدازه‌های آندزیت و توف‌های اسیدی به چشم می‌خورد. گسل آستارا که در شکل ۲ مشخص شده دارای روند شمالی-جنوبی می‌باشد که بسیاری از ساخت و سازها را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

شکل ۲. زمین شناسی شهرستان آستارا

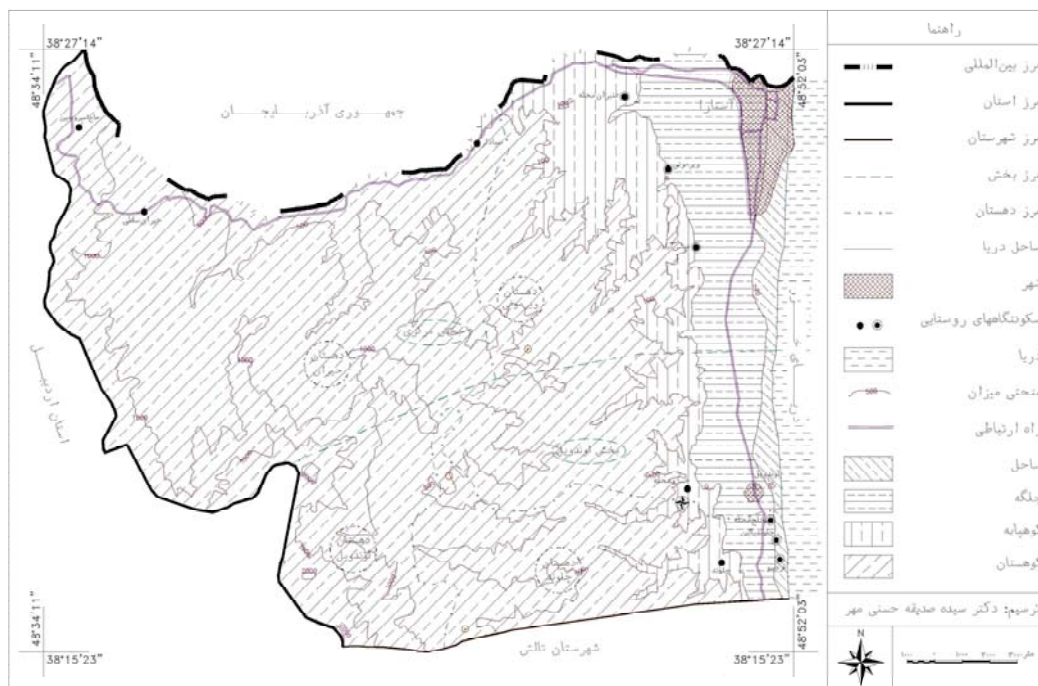
منبع: شکل زمین شناسی ۱:۲۵۰۰۰۰ استان گیلان؛ استانداری گیلان؛ ۱۳۷۲

محدوده تحقیق از لحاظ توپوگرافی به چهار بخش ساحلی، جلگه‌ای، پایکوهی و کوهستانی تقسیم می‌شود:

- **بخش ساحلی:** این قسمت مساحت بسیار کمی را در نوار ساحلی تا ارتفاع ۲۰- متر شامل شده و بخشی از آستارا، لوندویل، قره سو و چلونند پایین نیز در این محدوده قرار دارد در این محدوده عمدتاً ساخت و سازهای ساحلی و تاسیسات مربوط به ساحل و دریا وجود دارد. کم ارتفاع‌ترین نقاط در کنار ساحل دریا قرار دارند که به وسیله مرداب‌ها و باتلاق‌ها پوشیده شده است.

- **بخش جلگه‌ای:** این قسمت که از ارتفاع ۲۰- متر شروع شده و تا ارتفاع ۰ متر می‌باشد مساحت زیادی را در بر گرفته که از شمال به جنوب از مساحت آن کاسته شده است. در این قسمت مهمترین راه اتصال به شمال غرب کشور قرار داشته و در کنار این راه ترانزیت، مناطق مهم و روستاهای زیادی وجود دارد از جمله شهر آستارا. قسمت جلگه‌ای شهرستان آستارا در واقع مهم‌ترین بخش این شهرستان بوده و اکثر تاسیسات اداری و سیاسی شهرستان در این بخش مستقر می‌باشد.

- **بخش پایکوهی:** این قسمت به صورت نوار باریکی از ارتفاع صفر متر شروع شده و تا ارتفاع صد متر را در بر می‌گیرد. مناطقی از جمله خسرو محله، چلونند بالا، ویرمونی، عنبران و عباس آباد و همچنین مجتمع آموزشی و پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی واحد آستارا در این محدوده قرار دارد.

شکل ۳. توپوگرافی شهرستان آستارا

منبع: شکل توپوگرافی ۱:۵۰۰۰۰ شهرستان آستارا؛ ۱۳۸۳

- بخش کوهستانی: این قسمت بیشترین مساحت شهرستان را در بر می گیرد و در غرب شهرستان آستارا قرار دارد و از ارتفاع ۱۰۰ متر شروع شده تا ارتفاع ۲۲۰۰ متر را در بر می گیرد. در این محدوده به علت کوهستانی بودن، بیشتر روستاها به صورت پراکنده و در ارتفاع کمتر از ۱۰۰۰ متر قرار دارند جزء چند روستا در شمال غرب شهرستان از جمله حاج امیر بالا، حاج امیر پایین و حاج امیر و نه بین در ارتفاع ۱۵۰۰ تا ۲۰۰۰ متر قرار دارد (شکل ۳).

- شیب

آستارا از نظر شیب به شش طبقه تقسیم شده است که عبارتند از:

- ۱- شیب ۰ تا ۳ درصد که در کنار ساحل دریا و به صورت نواری از شمال به جنوب شهرستان را پوشش داده و مساحت این محدوده ۱۳/۶۱ کیلومتر مربع می باشد. ۲- شیب ۳ تا ۵ درصد بعد از نوار ساحلی بوده و عمده ساخت و سازهای مربوط به دریا و ساحل در آن قرار دارد و دارای بیشترین جمعیت منطقه می باشد. و مساحت این محدوده ۱۵/۸۳ کیلومتر مربع می باشد. ۳- شیب ۵ تا ۱۰ درصد که بیشترین مساحت شهرستان را در بر گرفته است و روند شمالی و جنوبی دارد. البته در شمال شهرستان و در نواحی مرزی با کشور همسایه به صورت نواری به طرف غرب نیز محدود شده است. مساحت این محدوده ۹۷/۲۶ کیلومتر مربع می باشد. ۴- شیب ۲۰ تا ۱۰ درصد، در ارتفاع زیر ۴۰۰ متر قرار دارد و مساحت این محدوده ۱۰۴/۵۲ کیلومتر مربع می باشد. ۵- شیب ۲۰ تا

۳۰ درصد پنجمین طبقه شیب است که به طرف غرب شهرستان روند شمالی و جنوبی دارد، مساحت این طبقه ۱۰۵/۱۲ کیلومتر مربع می باشد. ۶- شیب ۳۰ تا ۵۰ درصد که مساحت این محدوده ۸۹/۰۴ کیلومتر مربع می باشد. با توجه به موارد فوق جهت شیب در شهرستان آستارا از غرب به شرق کاهش یافته است (جدول ۱).

جدول ۱. طبقات شیب شهرستان آستارا

شرح	۰ تا ۳ درصد	۳ تا ۵ درصد	۵ تا ۱۰ درصد	۱۰ تا ۲۰ درصد	۲۰ تا ۳۰ درصد	۳۰ تا ۵۰ درصد
مساحت	۱۳/۶۱	۱۵/۸۳	۹۷/۲۶	۱۰۴/۵۲	۱۰۵/۱۲	۸۹/۰۴
درصد	۳/۱۹	۳/۷۳	۲۲/۸۵	۲۴/۵۷	۲۴/۷۳	۲۰/۹۳

منبع: شکل توپوگرافی آستارا، تهیه و تنظیم، نگارنده، ۱۳۸۸

با توجه به جدول ۱ می توان گفت که ۲۹/۷۷ درصد از مساحت شهرستان آستارا دارای شیب کمتر از ۱۰ درصد بوده و مابقی یعنی ۷۰/۲۳ درصد از مساحت شهرستان دارای شیب بالای ۱۰ درصد می باشد لذا جهت هرگونه ساخت و ساز و برنامه ریزی در جهت مسکن، توجه به شیب محدوده ضروری می باشد.

- منابع آب

با توجه به موقعیت جغرافیایی شهرستان آستارا و ویژگی های اقلیمی، این منطقه از نظر شبکه آب های روان و سفره های زیرزمینی، منطقه ای غنی می باشد. آب رودخانه ها یکی از منابع آب منطقه است. رودخانه ها به موازات هم از دامنه های شرقی رشته کوه های میانی تالش سرچشمه گرفته و با شیب تند و با مسیری پریپیچ و خم وارد جلگه آستارا می شوند و پس از گذشتن از روستاها و شالیزارها به دریای خزر می ریزند. طول مسیر این رودخانه ها ۳۵ الی ۵۰ کیلومتر بوده و شامل بریدگی های عمیقی هستند. رودخانه های معروف و مهم این شهرستان عبارتند از: رودخانه های آستارا چای یا رودخانه مرزی، کانرود، لوندویل و چلونند (شکل ۴).

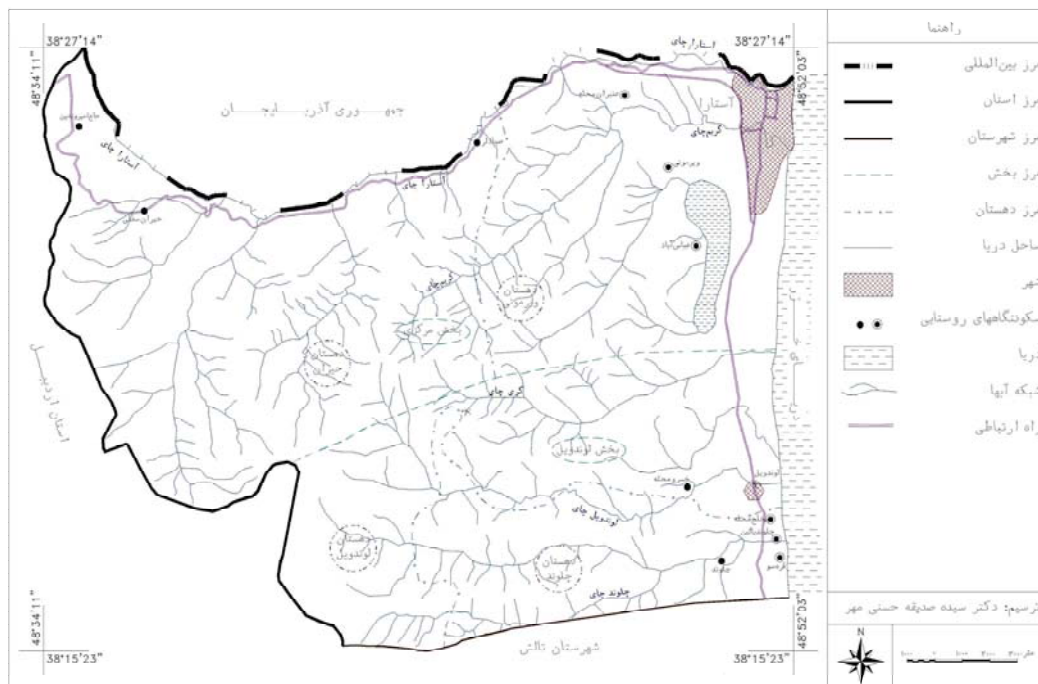
- اقلیم

به منظور بررسی اقلیم شهرستان آستارا از داده های آب و هوایی ایستگاه سینوپتیک آستارا در سال های ۱۳۶۵ تا ۱۳۸۷ یعنی دوره ۲۲ ساله استفاده شده است. بر این اساس پس از استخراج اطلاعات در سال های آماری و پردازش آن ها نتایج زیر حاصل شد.

بارندگی: بیشترین باران ماهیانه در ماه های شهریور و مهر و کمترین باران ماهیانه نیز در اردیبهشت، خرداد و تیر مشاهده می شود. توزیع فصلی بارش نیز موید آن است که فصل بهار خشک ترین فصل سال و پاییز مرطوب ترین فصل سال به شمار می روند (جدول ۲ و شکل ۶).

دما: باتوجه به داده‌های آماری بیشترین دمای متوسط ماهیانه ایستگاه آستارا در ماه مرداد و کمترین دمای متوسط ماهیانه نیز دردی ماه اتفاق افتاده است. همچنین دمای حداکثر ایستگاه آستارا در ماه تیر و دمای حداقل در ماه بهمن می‌باشد (جدول ۲ و شکل ۵).

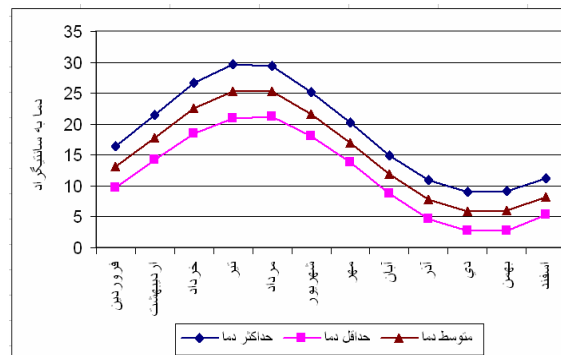
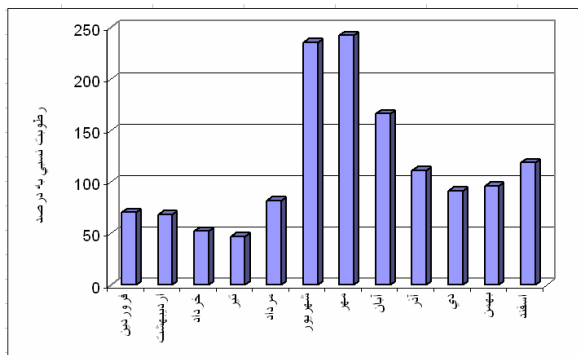
رطوبت: با توجه به داده‌های آماری بیشترین رطوبت متوسط ماهیانه ایستگاه آستارا در ماه‌های مهر و آبان با ۸۷ درصد و کمترین رطوبت متوسط ماهیانه در تیر ماه با ۷۴ درصد اتفاق افتاده است (جدول ۲ و شکل ۷).

شکل ۴. شبکه آب‌های شهرستان آستارا
منبع: شکل توپوگرافی ۱:۵۰۰۰۰ شهرستان آستارا؛ ۱۳۸۳.

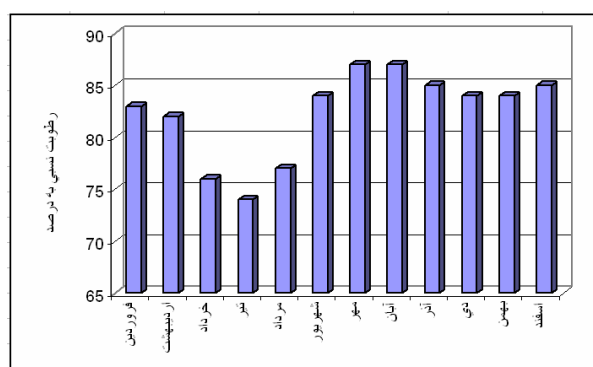
جدول ۲. اطلاعات آمار هواشناسی ایستگاه آستارا

اسفند	تهر	م	آذر	آبان	مهر	شهریور	مرداد	تیر	خرداد	اردیبهشت	فروردین	
۱۱,۲	۹,۲	۹	۱۱	۱۴,۹	۲۰,۳	۲۵,۱	۲۹,۴	۲۹,۶	۲۶,۶	۲۱,۴	۱۶,۴	دمای حداکثر
۵,۳	۲,۷	۲,۸	۴,۶	۸,۸	۱۳,۸	۱۸,۱	۲۰,۹	۱۸,۴	۱۸,۴	۱۴,۲	۹,۷	دمای حداقل
۸,۲	۶	۵,۹	۷,۸	۱۱,۹	۱۷	۲۱,۶	۲۵,۳	۲۲,۵	۲۲,۵	۱۷,۸	۱۳,۱	دمای متوسط
۱۱۸,۶	۹۶,۲	۹۱,۵	۱۱۱,۱	۱۶۶,۱	۲۴۲,۲	۲۳۵,۶	۸۱,۹	۴۶,۷	۵۲	۶۸,۵	۷۰,۴	بارش
۸۵	۸۴	۸۴	۸۵	۸۷	۸۷	۸۴	۷۷	۷۴	۷۶	۸۲	۸۳	رطوبت نسبی

شکل ۶. بارش شهرستان آستارا در سال‌های ۱۳۶۵ تا ۱۳۸۷

شکل ۵. دمای شهرستان آستارا در سال‌های ۱۳۶۵ تا ۱۳۸۷

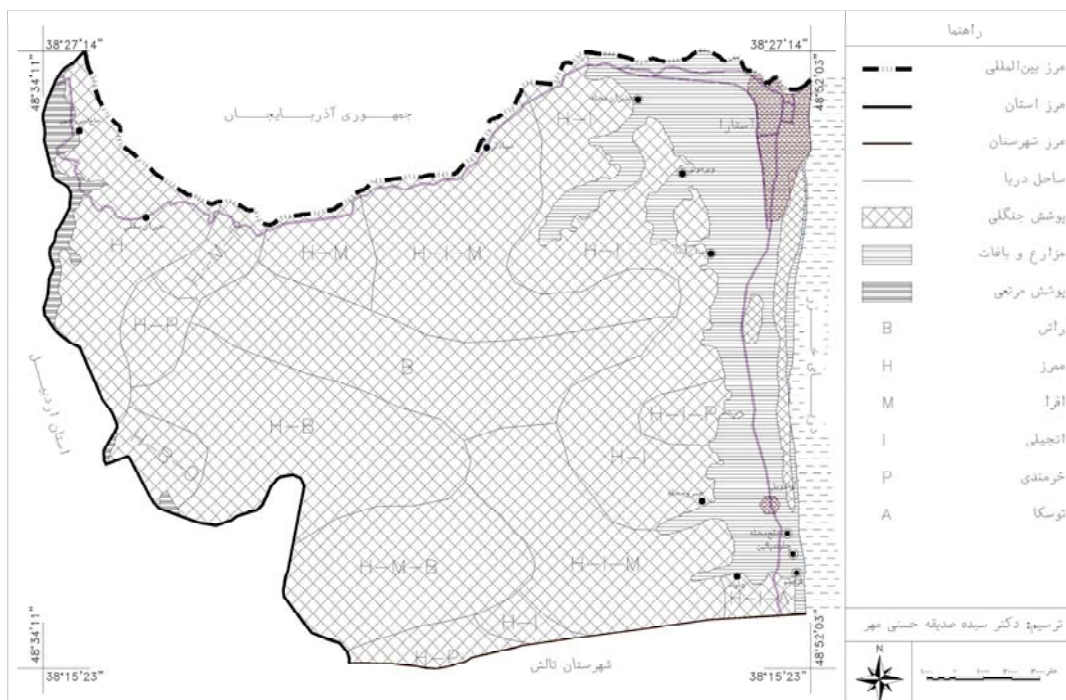

شکل ۷. رطوبت نسبی شهرستان آستارا در سال‌های ۱۳۶۵ تا ۱۳۸۷

- پوشش گیاهی

اراضی شهر آستارا از جنوب رودخانه مرزی تا روستای قره سو به وسعت تقریبی ۷۰۰۰۰ هکتار است که از این مقدار حدود ۴۵۰۰۰ هکتار، مرتع است.

گسترش جنگل در آستارا از حاشیه ساحل دریای خزر شروع شده و تا ارتفاع حدود ۱۸۰۰ متر از سطح دریا ادامه می‌یابد. مهمترین گونه‌های صنعتی آن عبارتند از: راش، بلوط، پلت، گیلان وحشی، ممرز، توسکا، نمدار، ون و به جز این‌ها که راش، ممرز، بلوط و توسکا، درصد قابل توجهی از جنگل‌های آستارا را تشکیل می‌دهند و گونه‌های نمدار، گیلان وحشی، بارانک، آزاد، انجیلی، خرمن‌دی و ملج با درصد کمتری یافت می‌شوند (شکل ۶). مراتع آستارا حدود ۷۹۳۰ هکتار مساحت دارند. علی‌رغم وسعت کم مراتع شهرستان آستارا، به دلیل نزولات جوئی فراوان، رطوبت کافی و دمای مناسب از نظر کیفیت جزو مراتع خوب محسوب شود.

شکل ۶. پوشش گیاهی شهرستان آستارا

منبع: شکل کاربری و پوشش اراضی استان گیلان؛ وزارت کشاورزی معاونت طرح و برنامه؛ مقیاس ۱:۱۰۰۰۰۰؛ ۱۳۷۳

- جمعیت

شهرستان آستارا در سال ۱۳۸۵ دارای ۷۹۸۷۴ نفر جمعیت می‌باشد که از این تعداد ۴۷۴۳۴ نفر در نقاط شهری و ۳۲۴۴۰ نفر در نقاط روستایی ساکن می‌باشند. رشد جمعیت این شهرستان در سال‌های ۸۵ - ۱۳۷۵، ۲/۳۶ درصد می‌باشد تعداد خانوار در سال ۱۳۸۵ به ۲۰۷۳۰ خانوار رسیده که ۱۳۰۱۵ خانوار در مناطق شهری و ۷۷۱۵ خانوار در مناطق روستایی می‌باشند. بعد خانوار در سال ۱۳۸۵ در شهرستان آستارا در مناطق روستایی ۴/۲ نفر و در مناطق شهری ۳/۶۴ می‌باشد. از مجموع جمعیت نقاط روستایی این شهرستان تعداد ۱۶۳۰۳ نفر را مردان و تعداد ۱۶۱۳۷ نفر را زنان تشکیل می‌دهند. آمار فوق نشان دهنده افزایش جمعیت مردان در نقاط شهری و روستایی نسبت به زنان می‌باشد. آمار جمعیتی و خانوار روستایی نشان می‌دهد که از نظر توپوگرافی در بخش جلگه‌ای تعداد جمعیت بیشتر از بخش کوهپایه‌ای و کوهستانی می‌باشد و ۴۰ روستا کمتر از ۱۰۰ خانوار و ۱۱ روستا دارای بیش از ۱۰۰ خانوار جمعیت در شهرستان آستارا می‌باشد (شکل ۷).

شکل ۷. شکل جمعیت شهرستان آستارا

منبع: فرهنگ آبادی‌های استان گیلان؛ شکل ۱:۱۰۰۰۰۰؛ ۱۳۸۵

– روند تحولات مسکن روستایی در محدوده تحقیق

مسکن پدیده‌ای اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی است که مظاهر آن به خوبی در بسیاری از شهرها و روستاها قابل مشاهده است. بررسی‌های انجام شده در روستاهای جهان نشان دهنده تنوع ساخت و به کارگیری راه حل‌های مختلف به منظور پاسخ‌گویی و فائق آمدن بر مسایل و مشکلاتی است که یک مسکن به طور طبیعی با آن‌ها روبه روست. این مساکن عمدتاً توسط مواد یا مصالح قابل دسترس در محیط ساخته شده و شیوه زیست و امکانات محیط اطراف بر طرح و تکنولوژی مساحت تأثیر قابل توجهی داشته است (سرتیپی پور، ۱۳۸۶).

به طور کلی مساکن روستایی در بخش جلگه‌ای شهرستان آستارا نسبت به بخش کوهپایه‌ای و کوهستانی تحولات بیشتری داشته است. عواملی از جمله مساحت زیاد زمین، درصد شاغلین بیشتر، درآمد اقتصادی بالاتر، نوع محصولات کشاورزی، دسترسی به راه‌های ارتباطی، فاصله کمتر تا مرکز شهرستان و وجود بیشتر مصالح در محل باعث می‌شوند که خانه‌های این بخش شباهت زیادی به خانه‌های مناطق شهری داشته باشند. در این قسمت خانه‌های قدیمی از چوب و گل ساخته شده و اجزاء تشکیل دهنده این خانه‌ها، آشپزخانه، دو اتاق و یک پذیرایی و معمولاً یک طبقه می‌باشند. طویله و انبار علوفه و دستشویی خارج از خانه و در حیاط قرار گرفته است. تعداد در پنجره در این مساکن زیاد بود (شکل ۸).

شکل ۸. نمایی از مسکن جلگه ای

در بخش جلگه‌ای به دلیل فضای کافی عمدتاً مساحت مسکن نسبت به بخش کوهپایه‌ای و کوهستانی بیشتر است. امروزه توسعه کشاورزی، دامداری و باغداری باعث افزایش قدرت اقتصادی ساکنان روستاها شده است. یکی از عمده عوامل افزایش ساخت و سازها در جلگه رونق بازار در آستارا و به تبع آن افزایش درآمد حاصل از فروش محصولات کشاورزی است به طوری که اقتصاد کشاورزی جای خود را به اقتصاد تجاری داده است. همین عامل به خصوص در بخش جلگه ای، باعث تحولات مسکن در شهرستان آستارا شده و مسکن روستایی متأثر از معماری شهری، دارای مساحت زیاد و شکل‌های جدید شده‌اند.

– مصالح مورد استفاده در بخش جلگه‌ای

از نظر مصالح بخش جلگه‌ای در سال‌های اخیر کاملاً متحول شده و چوب و گل جای خود را به آهن و بلوک و آجر و سیمان داده است. خانه‌ها بتدریج از حالت یک طبقه درآمد و دو طبقه شده‌اند. دیوارها آجری بوده و سقف خانه‌ها از سفال به تدریج به ایرانیت و حلب تبدیل شده‌اند. عواملی که در تغییر مصالح نقش مهمی دارند عبارتند از دسترسی آسان به مصالح، نزدیکی به شهر، افزایش درآمد (شکل ۹).

شکل ۹. مصالح به کار رفته در مسکن بخش جلگه

وضعیت مسکن در قسمت کوهپایه‌ای به دلیل دارا بودن شرایط بینابینی در قسمت جلگه‌ای و کوهستانی متغیر می‌باشد. بعضی از ساکنان روستاها در این مناطق با مشکلاتی چون وضعیت نامطلوب اشتغال و درآمد کم خانوار روبرو هستند. اما مشکل اصلی در این روستاها عدم وجود راه مناسب برای حمل مصالح ساختمانی است. روستاهایی که دارای راه ارتباطی مناسب بوده و از نظر دسترسی به مصالح، مشکلات کمتری دارند. مصالح در خانه‌های کوهپایه‌ای حالتی بینابینی دارند. برخی خانه‌ها تحت تاثیر خانه‌های بخش جلگه‌ای و یا شهری قرار گرفته و یا برخی از مسکن متعلق به افراد شهری که برای فاصله گرفتن از شلوغی شهر در برخی روزها، به روستا آمده و به تدریج خانه‌ای بنا می‌کنند و برخی خانه‌ها نیز متعلق به افراد روستایی می‌باشد، تحول مسکن در این بخش نسبت به جلگه‌ای کمتر بوده ولی وجود دارد اصولاً مصالح این بخش بلوک و سیمان و چوب می‌باشد و در برخی موارد نیز بعضی از مسکن از چوب و گل استفاده می‌کنند. البته وضعیت اقتصادی نیز در ساخت مسکن مؤثر می‌باشد کسانی که کشاورزی و دامداری دارند دارای وضعیت مالی خوب و به تبع آن صاحب مسکن بهتری هستند و افرادی که دارای وضعیت اقتصادی خوبی نیستند مصالح مورد استفاده در مسکن آن‌ها عمدتاً از چوب و گل و کم دوام و نامرغوب می‌باشند.

شرایط جغرافیایی به ویژه در قسمت کوهستانی، کمبود زمین، شرایط آب و هوایی، عدم وجود راه‌های ارتباطی مناسب، عدم وجود مصالح از جمله عواملی به شمار می‌روند که باعث ایجاد سبک متفاوت خانه‌های کوهستانی نسبت به خانه‌های بخش جلگه‌ای و کوهپایه‌ای است. در بخش کوهستان مصالح موجود در خانه‌های قدیمی عموماً از چوب است و دارای زیر بنای کمی بود (۷۰-۵۰ متر)، این خانه‌های یک طبقه و مصالح آن از مواد اولیه موجود در روستا تهیه می‌شود. این خانه‌ها دارای دو اتاق خواب و یک آشپزخانه و یک ایوان در جلو خانه بوده و در زیر خانه‌ها انبار علوفه و طویله قرار گرفته است. مساحت اتاق‌ها معمولاً ۳×۴ متر یا ۳×۶ متر می‌باشد به دلیل شرایط آب و هوایی دیوار خانه ضخیم بوده تا از نفوذ سرما در آن جلوگیری گردد، سقف این خانه‌ها دارای شیب تندی بوده و تعداد پنجره‌ها کمتر است. به طوری که تاثیر شرایط محیطی در ساخت این خانه‌ها مشهود است. البته در سال‌های اخیر در مناطق کوهپایه‌ای و کوهستانی به تدریج ساخت این خانه‌ها کاملاً با ورود افراد مهاجر و گردشگر از شهرهای بزرگ تغییر کرده و جای خود را به ویلاها و ساختمان‌های زیبا و مجلل داده است، حتی از مصالح مرغوب و جدید بهره می‌برند. مساحت این خانه‌ها افزایش یافته و به ۱۲۰ متر مربع و حتی بیشتر رسیده است و در خانه‌های جدید انبار علوفه جای خود را با پارکینگ ماشین عوض کرده و حمام و دستشویی از حیاط به داخل خانه راه یافتند. البته این امر شامل همه خانه‌های بخش کوهستانی نمی‌شود ولی تاثیر زیادی در خانه‌های دیگر گذاشته است (شکل ۱۰). هر چند به دلیل حضور بنیاد مسکن انقلاب اسلامی که کار نظارت بر ساخت مسکن روستایی را در جهت امن‌سازی و استفاده از مصالح مرغوب و اعطای تسهیلات بانکی کم بهره به عهده دارد، باعث شده تا به تدریج در بخش‌های کوهپایه‌ای و کوهستانی خانه‌ها از شکل‌های مهندسی و مصالح مرغوب استفاده کنند.

شکل ۱۰. نمایی از مسکن جدید کوهستانی

یافته‌های تحقیق

– عوامل موثر در شکل‌گیری مسکن روستایی

عوامل گوناگونی در انتخاب موقعیت و نحوه استقرار مکانی سکونتگاهی روستایی دخالت دارند. هر چند ممکن است گاهی عاملی به تنهایی به عنوان نیروی تعیین کننده و بنیادی ظاهرا در انتخاب محل استقرار نمود کند اما باید توجه داشت که در کنار آن عوامل مختلف محیط طبیعی و محیط مصنوع به صورت مجموعه‌ای مرتبط هر یک سهمی بر عهده دارند (سعیدی، ۱۳۷۵).

نقش عوامل طبیعی به خصوص اقلیم، توپوگرافی، پوشش گیاهی، زمین شناسی و منابع آب در ساخت و ساز مسکن غیر قابل انکار می‌باشد و نقش توپوگرافی و زمین شناسی باعث شده تحول در مسکن ملموس‌تر بروز کند. البته نقش توپوگرافی بیشتر می‌باشد ولی عوامل طبیعی در بوجود آمدن سکونتگاه‌های روستایی تأثیر بسیار زیادی دارد و توزیع استقرار سکونتگاه‌های روستای متأثر از عوامل طبیعی می‌باشد.

– آب: نقش آب در ساخت و ساز مسکن به صورت مستقیم و غیر مستقیم می‌باشد وجود آب کافی باعث شده تا کشاورزی رونق یافته و سطح درآمد مناطق روستایی افزایش یابد و همچنین وجود آب در دسترس موجب شده، به جای استفاده از چاه از مخازن و آب لوله کشی استفاده کنند.

– رودخانه: در شهرستان آستارا رودخانه‌های بسیاری وجود دارد که هر کدام در توزیع و استقرار و نوع معماری سکونتگاه‌های روستایی نقش دارند البته رودخانه در برخی موارد باعث تغییر و تحول در ساخت و ساز مسکن می‌شوند و آن موقعی است که برخی خانه‌ها در کنار رودخانه ساخته شده و صاحبان منازل جهت جلوگیری از سیل‌های احتمالی و آبگرفتگی، دیوارهای محکم سیمانی و موانع مصنوعی جهت جلوگیری از نفوذ و یا انحراف مسیر آب رودخانه در مواقع سیلابی، و یا ساختن خانه‌ها به صورت کرسی بلند بهره می‌برند.

– آب و هوا: در تاریخ طبیعی، قانونی وجود دارد که فقط انواع و گونه‌هایی می‌توانند به حیات خود ادامه دهند که بتوانند خود را با محیط وفق دهند، با مصالح بافت خود هماهنگ شوند و با تمام نیروهای داخلی و خارجی که با آن روبه رو هستند سازگار شوند. علاوه بر دنیای پیچیده حیوانات، زندگی گیاهان نیز ارتباط بسیار نزدیکی با شرایط حرارتی محیط دارد، بررسی شکل گونه‌های مختلف گیاهی در مناطق مختلف اقلیمی نشان می‌دهد که بین

شکل گیاهان و ساختمان‌های آن مناطق، شباهتی دارد، این تشابه به این دلیل است که عوامل موثر در شکل دادن به گیاه در شکل‌گیری محیط انسان نیز موثر است (کسمایی، ۱۳۸۲).

در اقلیم شهرستان آستارا عواملی همچون مجاورت با دریای خزر، عرض جغرافیایی، جهت ناهمواری‌ها، پوشش گیاهی بسیار تأثیرگذار می‌باشد. این شهرستان دارای اقلیم معتدل و مرطوب بوده و باران فراوان می‌باشد. این فاکتور منجر به پدید آمدن یک نظم آب و هوایی در میزان باران، دما، تبخیر، رطوبت نسبی در سطح ناحیه است. روند بارندگی‌ها در این شهرستان نشان می‌دهد که میانگین بارندگی سالیانه ۱۳۸۰/۸ میلی‌متر و حداقل بارندگی میلی‌متر ۱۰۳۲ و حداکثر بارندگی ۱۶۱۸ میلی‌متر اندازه‌گیری شده است. از نظر بارندگی فصلی، فصل بهار کمترین و فصل پاییز بیشترین میزان بارندگی را داشته است و پس از فصل بهار فصول زمستان و تابستان قرار گرفته‌اند.

- **توپوگرافی:** ویژگی‌های توپوگرافیک یک مکان جغرافیایی نه تنها در پراکندگی و یا تجمع فعالیت‌های انسانی مؤثر است، بلکه در نهایت یکی از عوامل مؤثر در شکل و سیمای فیزیکی ساختمان‌های فضایی به شمار می‌آید. به علاوه برنامه ریزی‌های زیربنایی مناطق روستایی به دور از تأثیرات شرایط توپوگرافی نبوده و نیست زیرا توپوگرافی محل و جهت‌گیری ناهمواری‌ها در مسائلی نظیر ساخت و ساز و یا در ارگانیزم جابه‌جایی جمعیت، نقش انکارناپذیری دارد (زمردیان، ۱۳۸۱). در بررسی وضعیت عمومی مسکن روستایی در سه بخش جلگه‌ای، کوهپایه‌ای و کوهستانی دریافتیم که موقعیت توپوگرافی روستاها باعث تحول مسکن و فرم معماری آن‌ها شده به گونه‌ای که فرم معماری مسکن روستایی در بخش جلگه و کوهپایه و کوهستان از هم متفاوت است مثلاً در جلگه از آهن و آجر و بلوک و سیمان برای ساخت مصالح استفاده کرده و مساحت خانه‌ها زیاد بوده، انبار، دستشویی و حمام در داخل خانه بوده و دارای نمای خوب و سنگ بوده و سقف خانه‌ها نیز از ایرانیت استفاده کرده‌اند در حالی‌که در بخش کوهپایه‌ای از بلوک، سیمان، چوب و گل استفاده شده، سقف خانه‌ها حلیبی و یا سفال بوده و در برخی موارد انبار و یا دستشویی در خارج خانه‌ها می‌باشد و مساحت این خانه‌ها نسبت به بخش جلگه‌ای کمتر می‌باشد. در بخش کوهستانی به دلیل شرایط توپوگرافی، شیب زیاد، خانه‌ها اغلب در دامنه‌ها و یا ارتفاعات ساخته شده لذا عدم دسترسی به مصالح مناسب باعث شده بیشتر خانه‌ها از چوب و گل استفاده کنند و انبار و دستشویی خانه‌ها دورتر و در اطراف خانه‌ها باشد. سقف خانه‌ها از چوب و یا کاه بوده و همچنین شیب سقف خانه‌ها بیشتر می‌باشد.

- **زمین‌شناسی:** ساختمان زمین‌شناسی نقش عمده‌ای در برنامه ریزی روستایی دارد عواملی از جمله گسل‌ها تأثیرات مستقیم و غیر مستقیمی را بر جوامع انسانی و ایجاد آن‌ها دارند. یکی از مهمترین عوامل ساختمانی گسل‌ها هستند. در گذشته به علت عدم شناخت انسان‌ها از این پدیده ساختمانی مراکز جمعیت در مجاورت و بر روی آن‌ها شکل می‌گرفت و در موقع فعال شدن گسل‌ها گرچه شکستگی‌هایی در سطح زمین پدیدار می‌گشت ولی در صورت شکل‌گیری مجدد این مراکز مجدداً یا همان نقطه مورد ساخت و ساز و بازسازی قرار می‌گرفت و یا در مجاورت همان نقطه مرکز جمعیت جدید شکل گرفت (اصغری مقدم، ۱۳۸۴). وجود گسل اصلی آستارا-

تالش که ادامه گسل لاهیجان است به همراه چندین گسل فرعی در شهرستان آستارا که در قسمت جلگه‌ای دارای روانگرایی آب‌های زیرزمینی، وجود سازند پالئوژن زیرین، کرتاسه فوقانی و غیره است. با مد نظر قرار دادن عوامل فوق و زلزله‌های به وقوع پیوسته در محدوده تالش و آستارا، احتمال وقوع زلزله و از طرفی خطرات ناشی از آن به علت ویژگی‌های خاص طبیعی امری حتمی است. متأسفانه تعدادی از روستاهای بخش جلگه‌ای از چلوندا تا باغچه سرا به صورت خطی در مسیر و راستای گسل آستارا قرار دارند و از طرفی روستاهای واقع در ضلع جنوب غربی نیز به علت قرارگیری در راستای گسل‌های فرعی و پنهان از چنین ویژگی برخوردار می‌باشند. با وجود موارد فوق لزوم ساخت و سازهای مناسب با مناطق زلزله خیز و استفاده از اصول و فنون ساخت و ساز در مسکن الزامی به نظر می‌رسد.

- نتیجه گیری

در مناطق روستایی گیلان از جمله آستارا در قسمت‌های جلگه‌ای و کوهپایه‌ای ممکن است بر اساس رفاه مادی خانواده و یا موقعیت قرارگیری مکان تفاوت‌هایی در اجزاء خانه‌های روستایی وجود داشته باشد، ولی در کل خانه‌های روستایی این ناحیه خصوصیات مشترکی دارند. بیشتر بناهای مسکونی قدیمی موجود در منطقه در درون محوطه‌ای که با پرچین‌های چوبی محصور شده است جای گرفته اند، این پرچین‌ها علاوه بر این که حدود فضای محیط خانه را مشخص می‌کند، حفاظی در مقابل حیوانات می‌باشد. بر حسب محل ممکن است این پرچین‌ها از نی یا از شاخه‌هایی که به دور پایه‌ها و یا قطعه چوب‌های افقی که به تیر بسته شده تشکیل شده است. منفذ این پرچین‌ها با دری کوتاه از شاخه درخت (بلته) یا راه بندی متحرک و یا در معمول دو لنگه (برای افراد ثروتمند روستایی) که در بالای مدخل این در نیز جلو خانی تعبیه شده که نشانه تمکن صاحب خانه است درست شده باشد (برومبروزه، ۱۳۷۰). اما در مطالعه معماری روستایی و بومی گیلان و منطقه از نظر وسعت و تجهیزات بناها را باید به سه گروه تقسیم کرد. نخست بناهای ساده و ابتدایی هم چون کومه ها، کلبه ها و تلمبارها که بیشتر توسط خود روستاییان و افراد غیر حرفه‌ای ساخته می‌شود. دوم خانه‌های کوچک و محقر که به وسیله استادکار نجار که با کمک و یاری صاحبان خانه بنا می‌شود. سوم بناها و خانه‌های بزرگ یا دو طبقه که در ساختن آن‌ها علاوه بر نجار از بنا و سایر استادکاران نیز کمک گرفته می‌شود. در این کار صاحبان خانه به عنوان کمک کار و یا شاگرد آن محسوب می‌شوند (اصلاح عربانی، ۱۳۷۴).

شهرستان آستارا در شمال غربی ترین نقطه استان گیلان قرار دارد. تبادلات مرزی بین ایران و جمهوری آذربایجان سبب شده تا اقتصاد منطقه پر رونق‌تر از پیش شود و این تأثیر بیشتر در روستاها رشد پیدا کرده است. دلایلی چون قیمت پایین محصولات کشاورزی و نیاز بازار کشور همسایه به محصولات تولید شده در این شهرستان توسعه کشاورزی، دامداری و باغداری را سبب شده و قدرت اقتصادی ساکنان محلی را افزایش داده است که این تحرک اقتصادی در نوع مسکن روستایی مشهود می‌باشد. از نظر راه‌های دسترسی و خطوط ارتباطی هم بیشتر راه‌های روستایی در آستارا آسفالت می‌باشد. در سال‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی فعالیت‌های

عمران روستایی مورد توجه مسئولان قرار گرفت و همه ساله بخش قابل توجه‌ای از اعتبارات دولت به امر عمران و آبادی روستاها اختصاص یافت.

گسل آستارا با روند تقریباً شمالی-جنوبی در حد فاصل کنونی حوضه خزر و پایکوه‌های شرقی تالش قرار دارد، که این امر دقت مسئولین و ساکنان محلی در ساخت و مکان‌گزینی مسکن روستایی را می‌طلبد. مصالح مورد استفاده واحدهای مسکونی در روستاهای بخش جلگه‌ای، کوهپایه‌ای و کوهستانی، تعداد جمعیت، راه‌های دسترسی، جهت گسترش روستاها در امتداد راه اصلی، فعالیت اقتصادی غالب روستا از عواملی است که متاثر از موقعیت طبیعی روستاها می‌باشد. نتایج مطالعات نشان می‌دهد که شکل مسکن در جلگه، پایکوه و کوهستان متفاوت از هم است. به این ترتیب در جلگه که به شهر نزدیک و دارای درآمد بیشتر است، خانه‌ها نیز از معماری بهتری برخوردار شده و بیشتر تغییر کرده‌اند. در روستاهای پایکوه و کوهستانی مسکن متفاوت هستند. در روستاهای کوهستانی بیشتر خانه‌ها قدیمی و کوچک و ساده هستند. عواملی از جمله وضعیت اشتغال، درآمد مناسب، سطح سواد و نزدیکی به راه‌های اصلی و مراکز شهری باعث تحول مسکن روستایی می‌باشد.

- پیشنهادات

۱- سیستم کنترل بر ساخت و سازهای واحدهای مسکونی روستای ۲- جلوگیری از ساخت و سازهای بی رویه و غیر اصولی. ۳- ترویج شیوه‌های صحیح ساخت با استفاده از مصالح مقاوم و مناسب. ۴- دادن وام مسکن با بهره کم برای روستائیان.

منابع

- ۱- رجایی، ع. (۱۳۸۲): کاربرد جغرافیای طبیعی در برنامه‌ریزی شهری و روستایی، انتشارات سازمان سمت، تهران.
- ۲- اصلاح عربانی، ابراهیم (۱۳۷۴): کتاب گیلان، انتشارات پژوهشگران ایران، جلد سوم.
- ۳- بازن، مارسل (۱۳۳۷): گیلان و آذربایجان شرقی، ترجمه مظفرامین فرشچیان.
- ۴- برومبژره، کریستین (۱۳۷۰): مسکن و معماری در جامعه روستایی گیلان (مطالعات مردم شناسی)، ترجمه علاءالدین گوشه‌گیر، انتشارات گروه علوم اجتماعی موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی استانداری گیلان.
- ۵- زرگر، اکبر (۱۳۸۷): درآمدی بر شناخت معماری روستایی تهران، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی تهران.
- ۶- زمردیان، محمد جعفر (۱۳۸۱): کاربرد جغرافیای طبیعی و برنامه‌ریزی شهری منطقه‌ای، انتشارات دانشگاه پیام نور.
- ۷- سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح (۱۳۸۳): شکل توپوگرافی، مقیاس ۱:۵۰۰۰۰، آستارا.
- ۸- سرتیپی پور، محسن (۱۳۸۶): معماری مسکن در روستاهای ایران، فصل‌نامه تخصصی بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، شماره ۱۱۹.
- ۹- سعیدی، عباس (۱۳۷۵): شیوه‌های سکونت‌گزینی و گونه‌های مسکن روستایی، انتشارات بنیاد و مسکن انقلاب اسلامی، فرهنگ و آبادی‌های استان گیلان، ۱۳۸۳، شکل آبادی‌ها.
- ۱۰- فرهنگ و آبادی‌های استان گیلان (۱۳۸۵): شکل آبادی‌ها.
- ۱۱- کسمایی، مرتضی (۱۳۸۲): اقلیم و معماری، انتشارات شرکت خانه سازی ایران.
- ۱۲- مرکز آمار ایران (۱۳۸۵): سرشماری عمومی نفوس و مسکن شهرستان آستارا.